

УДК: 373.5.035:316.623-056.49

Валентина Кириченко, Валерія Нечерда, Тетяна Тарасова

ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ УРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ: ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена розгляду актуальних питань сьогодення щодо сприяння виробленню підлітками уразливих категорій системи нормативно-соціальних вчинків, які проявляються у їх поведінці й діяльності. Автори, рефлексуючи науковий доробок, визначають особливості підліткового віку, суть поняття «підлітки уразливих категорій» та окреслюють змістові орієнтири формування у них просоціальної поведінки.

Ключові слова: *просоціальна поведінка, формування просоціальної поведінки, уразливість, підлітковий вік, підлітки уразливих категорій, фактори уразливості, фактори ризику, якості просоціальної особистості.*

Статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов содействия выработке подростками уязвимых категорий из числа учащихся общеобразовательных учебных учреждений собственных моделей просоциального поведения. Рефлексируя научное наследие, авторы уточняют психолого-возрастные особенности подростков, суть понятия «подростки уязвимых категорий» и определяют содержательные ориентиры формирования у них просоциального поведения.

Ключевые слова: *просоциальное поведение, формирование просоциального поведения, уязвимость, подростковый возраст, подростки уязвимых категорий, факторы уязвимости, факторы риска, качества просоциальной личности.*

The article is devoted to the examining the topical issues of modernity about the creation of the system of normative social actions. These actions are manifested in the activities of the vulnerable teenagers in secondary schools, these acts are the opposite characteristics of antisocial behavior. The authors reflect scientific heritage, define features of adolescence, the essence of the concept «vulnerable teenagers» and outline the targets of the formation of prosocial behavior. In the authors' spotlight are socio-political factors which complicating the issue of vulnerability of the population in different age categories, especially adolescents 11–15 years old. Furthermore, researchers clarify the terminological peculiar properties of the concept of vulnerability from the point of view of psychology and the Ukrainian legal base, as well as they determine the importance of prosocial behavior of vulnerable teenagers – students of secondary schools. According to scientists, the main objective of the

formation of prosocial behavior of the vulnerable teenagers is the facilitating the development of their qualities of prosocial personality, for example, empathy, kindness, tolerance, credibility, reflexivity, spiritual sensitivity, altruistically, but also promoting participation of vulnerable young people in socially significant activities.

Key words: *vulnerability, prosocial behavior, formation of prosocial behavior, adolescence, vulnerable teenagers, factors of vulnerability, factors of risk, qualities of prosocial personality.*

Система національного виховання постала перед гострими проблемами, що вимагають кардинального оновлення змісту, осучаснення формально-організаційних механізмів виховної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів і посилення орієнтації на вироблення смисложиттєвих ціннісних орієнтирів у дітей та учнівської молоді.

Концепція нової української школи наголошує, що ефективною відповіддю на виклики сучасності мають стати освіта й виховання, що базуються на загальнолюдських цінностях, сформованості критичного, креативного та піклувального мислення, соціально значущій мотивації життєдіяльності, тому що українське суспільство як ніколи потребує громадян творчих, здатних на духовне, моральне та соціально-культурне самотворення й на просоціальне служіння державі та суспільству. Зазначене зумовило тему дослідження.

Формуванню просоціальної поведінки присвячено багато наукових досліджень переважно психологічного напрямку (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Б. Братусь, Г. Корнетов, О. Леонтєв, А. Маклаков, С. Рубінштейн, Г. Товканець, М. Фіцула, І. Фурманов, Г. Щебатунов та ін.); феномен милосердя й альтруїзму (просоціальна поведінка відрізняється від соціальної саме більшим альтруїстичним навантаженням) розкрито у дослідженнях В. Зандер, Т. Гаврилової, В. Куніциної, Н. Кухтової, І. Юсупова та ін. Вчені характеризують просоціальну поведінку як вчинки та дії індивіда, спрямовані на користь собі й іншим людям, тобто – на досягнення особистісного та громадського благополуччя. Результати фундаментального дослідження лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України, що було здійснено упродовж 2014–2016 рр., свідчать, що просоціальна поведінка є досить розповсюдженою формою людської активності, яка відіграє вагомий роль у міжособистісних стосунках, внутрішньогруповій взаємодії, спілкуванні та діяльності людей.

Науковцями лабораторії просоціальна поведінка тлумачиться як система дій та вчинків особистості, зумовлена свідомим прийняттям соціально значущих норм і цінностей, прагненням конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності, несприйнятливостю до ризикованих способів суб'єкт-суб'єктних взаємодій, здатністю до

самореалізації у різних видах соціально значущої діяльності [8, с. 13]. Деякі проблеми уразливості розглядаються у дослідженнях, присвячених процесу соціалізації особистості в різних соціально-педагогічних умовах, таких українських вчених, як І. Зверева, А. Капська, Л. Міщик, Ж. Петрочко, Н. Слюсаренко. Питання визначення підлітками свого місця в соціумі та аналіз пов'язаних з цим проблем знайшли відображення у працях В. Бочарової, І. Кона, А. Макаренка.

Педагогічна рефлексія наукового доробку з формування просоціальної поведінки дозволяє стверджувати, що на цей час надзвичайно обмаль досліджень власне педагогічних аспектів, які б розкривали особливості формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій у ЗНЗ й надавали необхідні рекомендації щодо оптимізації цього процесу як в родинному, так і у шкільному вихованні. Отже, необхідність дослідження визначається нерозробленістю проблеми у вітчизняній педагогічній науці й потребами розвитку освітньої практики.

Виходячи із зазначеного вище, ми вважаємо доцільним термінологічне уточнення понять уразливості та підлітків уразливих категорій, а також окреслення проблемного поля виховання таких підлітків, зокрема, формування їх просоціальної поведінки у загальноосвітніх навчальних закладах.

Тривала комплексна дія руйнівних соціальних факторів (реальні воєнні дії на сході України, вимушене переселення, стресова напруга, безробіття, нерівність доступу до якісних послуг, у тому числі й освітніх) поглиблює суспільно-політичну кризу, породжує зневіру й агресію, провокує девальвацію моральних та інтелектуальних цінностей, соціальну апатію. Це зумовлює прояви нетерпимості й насильства в українському суспільстві, низький рівень культури взаємостосунків, порушення прав і свобод окремих громадян і спільнот, сприяє зростанню проявів асоціальної поведінки.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що вищезазначене більшою мірою стосується дітей і підлітків, у свідомості та поведінці яких ще не сформувалися просоціальні ціннісні орієнтації, не закріпилися позитивні установки та мотиви життєдіяльності. Підлітковий вік (11–15 років) відомий у психолого-педагогічній літературі як кризовий, а отже, найбільш уразливий як з боку фізіології (відбувається потужна перебудова всіх систем організму), так із боку соціальних факторів, зокрема, сім'ї, школи, молодіжної субкультури, і, в тому числі, уразливий з боку власної особистості. Сучасному підліткові властиві недостатня впевненість у собі, посилена тривожність, уникнення відповідальності, надмірна критичність, брак комунікативної компетентності, підвищена агресивність тощо.

Аналіз статистики та результатів досліджень засвідчує тривожні тенденції у світі дитинства, зокрема:

- за даними ЮНІСЕФ, військові дії в Україні безпосередньо

позначилися на житті 580 тис. дітей, які мешкають на непідконтрольних уряду України територіях і поблизу лінії фронту, та 215 тис. дітей-переселенців, переважаюча частка яких потребує кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги [1]. Особливо це стосується підлітків з тимчасово переміщених родин, а також сімей військових – учасників АТО. За даними Інституту соціологічних досліджень ім. О. Яременка, такі діти можуть залишитися без опіки або бути сиротами, мати обмежений доступ до соціальної або медичної допомоги через відсутність документів, які підтверджують особу, проживати у злиднях через безробіття батьків. Вони потерпають від негативних наслідків тривалої політичної нестабільності; від політики та законодавства, які не сприяють створенню необхідних умов і розвиткові доступних соціальних послуг; від соціально-економічних негараздів, які найбільш відбиваються на сім'ях з дітьми та жінках; від малоспроможних системи охорони здоров'я та соціального сектора; від загрози стати жертвою сексуальної та трудової експлуатації; від легкодоступності алкоголю, хімічних речовин і наркотиків; від успадкованої з радянських часів практики утримувати сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, у спеціальних державних установах; від належності до маргінальних соціальних груп українського суспільства, вилучених із суспільного життя [7];

– попри досягнутий прогрес, оновлені оцінки ефективності програм профілактики ВІЛ/СНІДу, вживання підлітками тютюну, алкоголю і психотропних речовин та попередження раннього початку статевого життя демонструють серйозні прогалини превентивного виховання. Результати опитування Інститутом соціологічних досліджень ім. О. Яременка груп підлітків 15–17 років, що навчаються у ЗНЗ, засвідчують: 30% підлітків віком 13–16 років мають практику статевих стосунків (серед хлопців – 34%, серед дівчат – 24%); продовжується зростання частки осіб, інфікованих на ВІЛ статевим шляхом [6, с. 89]; 25,4% учнів мають досвід вживання заборонених наркотичних речовин (33,6% хлопців, 18,8% – дівчат) [6, с. 76]; щоденно курять 20,1% учнівської молоді [9, с. 24]; з легкістю можуть дістати міцні алкогольні напої – 29,9%, пиво – 61% і слабоалкогольні напої – 68% респондентів [6, с. 61];

– близько 6% (5,9%) опитаних респондентів за проектом «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотиків» повідомили, що ставали жертвою групового побиття, а 9,6% – перебували в групі, що зазнавала групового нападу; 13,1% хлопців та 4,6% дівчат вказали, що самі завдавали такої шкоди іншим, яка викликала необхідність накладання пов'язки або звернення за допомогою до лікаря [6, с. 82];

– науковці (Л. Кондратенко) Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАН України стверджують, що значного поширення в українських школах набирає «мобінг» (від англ. mobbing – гнобити, грубити, глумити,

нападати), прояви якого зафіксовані майже в третині класів, практично в кожному класі є учні із соціальним полем «відринутий» або «ізолюваний»;

– згідно результатів дослідження Інституту соціологічних досліджень ім. О. Яременка у 27,8% опитаних виникали думки щодо заподіяння собі шкоди, а 9% повідомили про суїцидальні спроби. Серед тих, хто замислювався про самогубство і робив спроби реалізувати подібні наміри, дві третини становили дівчата [6, с. 82];

– інформовини сектору ювенальної превенції Національної поліції України повідомляють про новітню загрозу життю та здоров'ю підлітків у зв'язку із вибуховою популярністю мережевих квестів та ігор типу «Синій кит», «Тихий дім», «Піди і заховайся» та ін., що деструктивно впливають на психіку підлітків, закликаючи чинити шкоду своєму здоров'ю аж до самогубства [9].

Усе вищезазначене дає підстави віднести підлітків до найбільш уразливих соціальних груп населення, які потребують підвищеної уваги з боку громадянського суспільства та держави.

Для повноцінного розуміння суті уразливості та коректного оперування поняттям «підлітки уразливих категорій» необхідним є відповідне термінологічне уточнення.

Уразливість – це підвищена чутливість особистості щодо дії різноманітних несприятливих чинників. Поняття «уразливий» тлумачний словник української мови подає як «...дуже чутливий, який легко піддається дії, впливові чого-небудь, слабкий, погано захищений» [2, с. 1301].

Психолог О. Назаров використовує поняття «особистісна уразливість», яке розглядається ним як «...особистісна особливість, що робить людину залежною від будь-чого або будь-кого, її образливість, ранимість, наявність певної слабкості чи вади» [4].

Поняття «уразливий стан», згідно з прим. 2 ст. 149 КК України, розглядається як зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан, який позбавляє чи обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин. Результати опитування в якості експертів представників правоохоронних органів засвідчують, що питома вага використання уразливого стану серед різних форм впливу на людину з метою її експлуатації сягає 70–90 % [5, с. 127].

Законодавство України щодо соціального захисту населення використовує термін «соціально уразливі верстви населення» – це індивіди або соціальні групи, що мають більшу за інших ймовірність потерпати від дії негативних економічних, екологічних, техногенних та інших чинників сучасного життя, а також (зважаючи на події останнього року та ситуацію

на сході України) негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини тощо [5].

Психологічна наука розрізняє дві великі групи чинників, які загрожують життю і здоров'ю особистості: чинники, що належать до біологічних або психологічних особливостей дитини (їх називають факторами уразливості), та чинники, що належать до психосоціальних ознак довкілля (їх називають факторами ризику).

У випадку факторів уразливості можна говорити про дефіцити, дефекти або вади дитини – тяжкі ознаки темпераменту, нейропсихологічні дефіцити, хронічні захворювання, нестійка емоційна прихильність, брак когнітивних умінь або низька вага при народженні.

Натомість фактори ризику локалізуються або в родині, або в ширшому соціальному оточенні дитини (дисгармонія в сім'ї, хиби виховання, низький рівень педагогічної компетентності батьків, низький соціально-економічний статус, несприйняття однолітками, втрата батьків чи іншої близької людини) [3].

Отже, підлітками уразливих категорій є ті особи у віці 11–15 років, які в силу певних обставин свого життя більше піддаються і потерпають від дії негативних зовнішніх впливів середовища.

З огляду на це, у шкільній практиці необхідним є формування й міцне закріплення у свідомості й поведінці підлітків позитивних установок і мотивів, значущих ціннісних орієнтацій. Лише за умов цілеспрямованого виховання просоціальних якостей особистості, що формується, фундаментом життєвої компетенції у вже дорослої людини стануть свідомі установки на просоціальну поведінку.

На нашу думку, формування просоціальної поведінки у підлітків уразливих категорій є особливо важливим, оскільки сприятлива та дружня атмосфера в родині та навчально-виховному середовищі, позитивні стосунки з батьками, вчителями, іншими дорослими та однолітками, активна участь у громадському житті є одними з головних факторів утримання підлітків від дій та вчинків, які можуть їм зашкодити або призвести до потрапляння в кризові чи небезпечні ситуації.

Формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій у ЗНЗ розглядається дослідниками як інтегральна єдність трьох компонентів: *когнітивного* (розуміння сутності та усвідомлення необхідності просоціальних дій і вчинків), *емоційно-ціннісного* (вироблення емпатії, прагнення товариської підтримки й допомоги, співпричетності, толерантного ставлення) і *поведінково-практичного* (набуття власного досвіду і вправлення у соціально значущій діяльності, залучення до неї інших). Саме тому змістовими орієнтирами формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій визначаємо сприяння свідомій інтеріоризації ними соціально значущих норм і цінностей, виробленню

прагнень набуття якостей просоціальної особистості (*емпатійність, доброзичливість, турботливість, рефлексивність, альтруїстичність тощо*), формуванню навичок і вміння конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності; стимулювання участі підлітків у соціально значущій діяльності та спонукання їх до прийняття вільного вибору соціально значущих моделей поведінки.

Одночасно необхідним є гальмування поведінкових тенденцій, що мають асоціальну спрямованість, спонукання до об'єктивного та коректного оцінювання вчинків, здійснених особистістю або тільки запланованих нею.

Суб'єктна позиція педагога передбачає при цьому фіксацію уваги дітей на просоціальних імперативах, декларацію ціннісного ставлення особистості до оточення й до себе, демонстрацію бажаних поведінкових актів, стимулювання дітей до здійснення вчинків, корисних їм та оточенню (Л. Калашникова).

Суб'єктна позиція учнів реалізується шляхом осмислення та усвідомлення значення просоціальних імперативів, їх прийняття й перетворення на внутрішні регулятори власної поведінки, свідоме втілення їх у реальні вчинки та дії (І. Бех).

Оскільки підлітки уразливих категорій мають більшу за інших імовірність потерпати від сполученої дії факторів ризику та факторів уразливості, вони потребують підвищеної уваги з боку громади, суспільства, держави загалом і системи загальної середньої освіти зокрема. Особливо необхідним наразі постає вироблення системи формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій у загальноосвітньому навчальному закладі.

Формуванню просоціальної поведінки, позитивній соціалізації та інтеграції підлітків уразливих категорій у сучасне суспільство, на нашу думку, сприятиме оптимальне поєднання класичної спадщини видатних педагогів і новітніх педагогічних технологій, використання досягнень сучасної національної науки та кращих зразків зарубіжної гуманістичної педагогіки. Значущість дослідження посилюється нагальною потребою модернізації змістово-технологічного забезпечення процесу формування просоціальної поведінки учнів сучасних загальноосвітніх навчальних закладах взагалі та підлітків уразливих категорій зокрема. Саме тому перспективність заявленої теми полягає у можливості подальших наукових розвідок цього та суміжних напрямів на засадах розгалуженої партнерської взаємодії різноманітних соціальних інституцій та громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В ЮНИСЕФ озвучили шокирующее количество детей, пострадавших из-за конфликта на Донбассе [Электронный ресурс] / Режим доступа:

- <http://obozrevatel.com/society/67195-v-yunisef-ozvuchili-shokiruyuschee-kolichestvo-detej-postradavshih-iz-za-konflikta-na-donbasse.htm>
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К; Ірпінь : «Перун», 2004. – 1440 с.
  3. Литвин Л. Засоби соціальної адаптації дитини у сучасному світі: досвід Німеччини / Л. В. Литвин // [Електронний ресурс] / Режим доступу: nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum
  4. Назаров О. Уязвимое состояние: понятие и подходы к психологическому исследованию [Электронный ресурс] / О. Назаров // Лига. Блоги 28.03.2012 / Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/onazarov/article/8878.aspx>).
  5. Орлеан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практика / А. Орлеан // Публічне право. – № 4 (12). – 2013. – С. 127–134.
  6. Рівень поширення і тенденції вживання тютюну, алкогольних напоїв, наркотичних речовин серед учнівської молоді України / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.); Т. В. Бондар, Ю. П. Галіч та ін. // Укр.ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – К. : ТОВ ВПК «ОБНОВА», 2011. – 178 с.
  7. Сутність та оцінка соціального захисту найбільш вразливих верств населення [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://helpiks.org/6-58202.html>
  8. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : монографія / Кириченко В. І., Єжова О. О., Нечерда В. Б., Тарасова Т. В., Демянчук О. Л. – Терно-Граф, 2016. – 244 с.
  9. Як уберегти дітей від самогубств та інтернет-злочинців [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://shatsk.rayon.in.ua>